

AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ TANKÖNYVKUTATÁS NEMZETKÖZI TAPASZTALATAI

ESOROKAT L. DALA MÁRIA 1986-BAN ÍRTA a *Tankönyvelméleti tanulmányok* című kötetben megjelent írásában: „Már több mint egy évtizede sokat (és egyre többet) olvashatunk arról, hogy hiányzik az érdemleges tankönyvkritika, tankönyvbírálat, tankönyvelemzés, tankönyvmetodika, tankönyv-pedagógia, tankönyvkutatás, tankönyvelmélet, sőt hiányolják a tankönyvtörténetet, a nemzetközi összehasonlító tankönyvvizsgálatot is.” A kötet szerkesztője és bevezetőjének írója, Karlovitz János ugyanebben a szellemben fogalmazott, amikor arra hívta fel a figyelmet, hogy „...sokat tudunk ugyan a tankönyvekről ... de tudásunk esetleges és hézagos, nem elég átütő erejű, mert nem ölt testet a gyakorlatban, nem él eléggé a köztudatban.” (*Tankönyvelméleti tanulmányok 1986*)

A közel másfél évtizede papírra vetett kritikus gondolatok felett nemhogy nem járt el az idő, hanem a rendszerváltás után a téma aktualitása tovább növekedett és jelentőségét több tényező együtthatása is felértékelte. Az egyik tényezőnek feltétlenül a rendszerváltás óta eltelt években átalakult tankönyvkiadást kell tekintenünk, azt az alapjaiban megváltozott szituációt, hogy az addigi egytankönyvűséget plurális tankönyvpiac váltotta fel. Sok és mind a pedagógiai koncepciót, illetve tartalmat, mind pedig a kivitelezést tekintve sokféle tankönyv lát napvilágot. Ez a tény már önmagában is nagy kihívást jelent mindazon szakemberek számára, akik a tankönyvek elméleti és módszertani kérdéseivel foglalkoznak.

A tankönyvek mennyiségi növekedése hívja fel a figyelmet egy második tényezőnek, a minőség kérdésének a fontosságára, arra tudniillik, amelyek a tankönyvekben (a tankönyvírásban, kivitelezésben, fejlesztésben) feltárható általános jellemzőkre, sajátosságokra, a tankönyvek minőségére, azok minőségbiztosítására, az elkészült tankönyvek értő megítélésére, az engedélyezés, a jóváhagyás szakmai (szaktudományi/pedagógiai) kritériumaira irányulnak.

Mind a hazai változásokból fakadó belső szakmai igények, mind pedig a kívülről, a nemzetközi kapcsolatok által érkező ösztönző kihívások új megvilágításba helyezik a tankönyvkutatást, az összehasonlító tankönyvelemzést. A megváltozott politikai környezet (rendszerváltás, pluralizmus, demokrácia), a tankönyvpiac volumenének növekedéséből eredő gazdasági-társadalmi tényezők, a tankönyv társadalmi közügy jellege, valamint a társadalomtudományok, köztük a neveléstudományok eredményei, távlatai a hazai pedagógiai gondolkodás fókuszába helyezhetik a tankönyvvel kapcsolatos kutatásokat. A külső és a belső kihívások által ösztönözve remélhető, hogy a 80-as évek közepe óta hiányolt tankönyvelméleti kutatások újabb lendületet vesznek.

Ez annál is inkább hasznosnak tűnhet, mivel Magyarországon az elmúlt tíz év alatt megszületett a plurális tankönyvpiac, amely erőteljes piaci pragmatizmusa és az ebből fakadó sokszínűsége okán jogosan igényelheti (a tankönyvírást, fejlesztést, kiadást elméletileg megalapozó) a nemzetközi tankönyvkutatás kritikai reflexiójából fakadó gyakorlati eredményeket. Hasonló igény merülhet fel a tankönyv-engedélyezés oldalától is, hiszen a tankönyveket mind szellemi mind pedig gazdasági vonatkozásban egy ország tőkebefektetésének is tekintvén, különös jelentősége van annak, hogy a jóváhagyás procedúrájában egy-egy munka milyen szempontok alapján kap „zöld jelzést”. Ha a tankönyvek megítélésének, összehasonlításának, végső soron engedélyezésének elvei nemzetközi (európai) standardok alapján fogalmazódnak meg, és ezeket a standardokat a tankönyves szakma, azaz a szerzők, kiadók, szerkesztők, minisztériális jóváhagyó szervek, tankönyvkutatók és fejlesztők legitimálják, jó esély mutatkozik arra, hogy az elméleti kutatások eredményei folyamatosan beépülnek az újonnan készülő tankönyvekbe.

Az internacionális tankönyvrevíziótól az interkulturális tankönyvkutatásig

Már hosszú idő óta ismert az a tény, hogy az egyes népek, nemzetek egymás irányában megnyilvánuló szimpátiájának vagy ellenséges viszonyának kialakításában a tankönyveknek komoly befolyásoló szerep jut, hogy a tankönyvekben – akár írjuk ki-fejezett szándéka ellenére is – rejtett üzenetek, torzítások lehetnek. Ez különösen a történelem-, földrajz-, nyelv-, irodalom- és állampolgári ismeretek tankönyvek esetében volt így. Hisz a tankönyv a gyermek számára az emberi történelem és kultúra összefüggő képét mutatja, az emberiség által kumulált, pedagógiai szempontok által redukált és transzformált ismeretmennyiséget tárja fel, de közvetít egy, a társadalmi viszonyok által meghatározott világgépet is. A tankönyv tartalmával arra is képes, hogy (akár direkt, akár indirekt módon) határozott politikai-ideológiai célok érdekében az adott államhatalom érdekeinek megfelelő cselekvésre ösztönözzön, magatartásmintákat, értékeket, normákat preferáljon.

A tankönyvmozgalom történetének szisztematikus áttekintése, valamint a tankönyvmegítélés szempontjainak kidolgozása először közvetlenül a II. világháború után történt meg. Az UNESCO által 1949-ben kiadott *A Handbook for the Improvement of Textbooks and Teaching Materials* tartalmaz egy történeti bevezető részt. E történeti áttekintés alapját a C/9-es számú UNESCO dokumentum képezte, melynek angol változata *Looking at the World Through Textbooks* címmel 1946-ban jelent meg. Ezt a változatot is felhasználva 1948-ban az USA Kongresszusi Könyvtára Európai Ügyek Osztálya tanulmányt készített *Textbooks: their Examination and improvement* címmel. Ez a két (egyébként ma már történeti kuriózumnak számító, és külön történeti elemzésre érdemes) dokumentum képezte később minden historiográfiai áttekintés, valamint tankönyv megítélési szempontsor alapját.

A második világháború után az UNESCO, majd 1949-től az Európa Tanács égisze alatt, az 1970-es évek végéig pedig a bi- és multilaterális tankönyvgyeztető tárgyalá-

sok keretei között folytak e kutatások (*Szabolcs 1994*). A tankönyvkutatás első, „klasszikusnak” nevezhető korszaka az 1970-es évek végéig tartott. Ezt az időszakot elsősorban az „UNESCO-szemináriumok” keretén belüli tankönyvegyeztetések, tankönyvcserék, tankönyvegyezmények megkötése, majd a tankönyvelemzés intézményes kereteinek kiépítése jellemezte. Kevésbé a tudományos igényű kutatások, sokkal inkább a zömmel politikai indíttatású akciók zajlottak ez idő tájt. A tankönyvegyeztetések sokszor „tankönyv-diplomáciaként” működtek, és hozzájárultak az egymással feszült politikai viszonyban álló országok közeledéséhez. Példaként a német-lengyel, vagy a francia-német tankönyvegyeztető tárgyalásokat említjük meg, amelyek sikere nem elhanyagolható szerepet játszott Németországnak az említett nemzetekkel való kiegyezésében, Willy Brandt német kancellár *Ostpolitik*-jában, és ez által az NSZK háború utáni legitimálásában. A történeti hűség érdekében feltétlenül jelezni kell, hogy a nemzetközi tankönyvegyeztető munkában való részvétel elsősorban a vesztes országok, mindenek előtt Németország és Japán számára volt kiemelkedő jelentőségű és fontosságú. Hiszen amikor Németországot és Japánt például először hívták meg 1950-ben a brüsszeli UNESCO-szemináriumra, illetve amikor sorra szervezték a kétoldalú történész és történelemtanár tanácskozásokat, ennek mögöttes üzenete is volt. Ez a gesztus egyben a nemzetközi politikai elszigeteltségükön való lazítást is jelentette. Nem véletlen bizonyára, hogy a nemzeti tankönyvegyeztetések kezdeményezője a nemzetközi tankönyvrevízió, majd később a kutatások szervezője német (braunschweigi) történész professzor, Georg Eckert volt. Kezdeményezésére 1951-ben alapították meg Braunschweigban a „tankönyvjavítás nemzetközi intézetét”, amely Eckert halála után felvette alapítója nevét.¹ Az intézet 1965 óta az Európa Tanács tankönyvcentruma, „clearing house”-a, tankönyv-konferenciák, tematikus projektek szervezője, kiadványok, folyóiratok szerkesztője, a nemzetközi tankönyvkutatás szellemi központja.²

A tankönyvelemzések az 50–60-as években a tankönyvek (zömmel történelem és földrajztankönyvek) kölcsönösen kifogásolt tartalmára (tárgyi tévedések, torzítások, előítéletek) irányultak, és egyáltalán nem foglalkoztak a tankönyvek társadalmi, politikai, szociológiai, kommunikációelméleti, médiapedagógiai, gazdasági stb. vonatkozásaival. A tankönyv megállapodások során a legfontosabb szándék az volt, hogy a tankönyvek lehetőleg igaz tényeket, helyes állításokat tartalmazzanak, a fogalmak egyértelműek legyenek, a tények ferdítés nélkül, s lehetőleg a maguk sokféleségében, összetettségében kerüljenek bemutatásra.

A 70-es évek végétől a tankönyvkutatás helyzete lényegesen megváltozott. A tankönyv elveszítette az oktatásban betöltött addigi egyértelműen vezető szerepét, az új formák, például az audiovizuális eszközök megjelenésével és elterjedésével a tanítás eszközeinek egyike, bár továbbra is a legfontosabbika lett csupán. A neveléstudomá-

1 Georg Eckert Institut für internationale Schulbuchforschung

2 Studien zur internationalen Schulbuchforschung (a legfrissebb kötet a 105.); Internationale Schulbuchforschung (az intézet folyóirata, évente négyszer angol, német és francia nyelven); UNESCO Newsletter. Network for International Textbook Research (angol, német és francia nyelven is, valamint: <http://www.gei.de/newsletter>)

Japánban az alsó középiskolai diákok földrajz órai felszerelése tankönyvből, füzetből és atlaszból állt. Az összes alsó középiskolai földrajzi tananyagot egyetlen tankönyv tartalmazza, amely 299 oldalas, s jóval kisebb méretű a hazaiaknál. Belső felépítése, tagolása sok hasonlóságot mutat a magyarországiival. Rendszerint az ábrák, rajzok a tankönyv lapjainak a felső részében helyezkednek el, míg a szöveges részek alattuk. Az egyes leckék hossza sem különbözik számottevően a magyar tankönyvekben tapasztaltaktól. A tankönyv első lapján levő Köppen klímarendszerét bemutató ábra: után néhány színes kép következik a föld különböző részeiről, főleg a társadalomföldrajz témaköréből (juhtenyésztés, gyapottermesztés, halászat, cukorrépa betakarítása, ipari üzemek, olajkutak, fakitermelés, települések stb.). Majd a tartalomjegyzéket követően a világ fontosabb régióinak és Japán körzereinek társadalomföldrajzi leírása szerepel. E fő részen belül vázlatos rajzok, grafikonok, diagrammok, kartogrammok, fekete-fehér képek, vastag betűs kiemelések egyaránt előfordulnak. A japán tankönyv sok illusztrációt közöl (a 299 oldalon közel 350-et), de azok minősége, kivitelezésük színvonala igen szerény. Színes fényképeket csak a tankönyv elején találunk. A szöveg között kizárólag fekete-fehér fotók vannak, éppúgy, mint a hazai középiskolai tankönyvek zömében.

Japánban is az Oktatási Minisztérium által jóváhagyott tantervi követelmények alapján készülnek a tankönyvek, amelyeket bizonyos időközönként felülvizsgálják. Csak azok a tankönyvek kerülhetnek kereskedelmi forgalomba, amelyeket a Tankönyvetek Felügyelő Tanács elfogadott. A jelentősebb tankönyveket, így a földrajzot is évente javítják, korrigálják. A tanár szabadon dönthet, hogy a rendelkezésre álló többféle tankönyv közül melyikből tanít, éppúgy, mint az alkalmazott tanítási módszerekről. A diákok által használt atlaszok A/4-es méretben készültek és elsődlegesen az ázsiai kontinensről tartalmaznak részletes földrajzi és tematikus térképeket, összhangban a földrajztanítás alapvető szemléletével.

*Az egyesült államokbeli földrajztankönyvek**

Az amerikai oktatási rendszerben mind az 50 állam saját döntési jogkörrel rendelkezik, amibe a szövetségi felügyeletnek minimális beleszólása van. Ez azt az alapvető amerikai hitet tükrözi, miszerint az a legjobb, ha az oktatás helyi szinten ellenőrzött. Mindennek egy igen bonyolult, területileg erősen szétszórt oktatási rendszer az eredménye, ami közel százezer iskolát és 15 ezer iskolakörzetet takar.

A földrajzot az USA-ban is a „társadalomtudományok” blokk részeként tanítják, ami a történelmet, közgazdaságtant, politikai tudományt, antropológiát és szociológiát foglalja magába. Közülük általában a történelem a domináns tárgy országszerte. Néhány államban a földrajz különálló tárgy a társadalomtudományon belül, míg máshol integrálódik abba, s szinte teljesen eltűnik, mint önálló tárgy, ezért nagyon nehéz definiálni, hogy ténylegesen hány órában tanulnak földrajzot az amerikai diákok.

* „Az egyesült államokbeli földrajztankönyvek” c. fejezetrész Sarah W. Bednarz és Robert S. Bednarz: *Geography textbooks in the United States* c. írása alapján, a szerzők hozzájárulásával készült.

A tankönyvek, amelyek lényegében kulturális műtermékek, rendkívül fontosak az USA decentralizált oktatási rendszerében, mivel egyesítő elemként működnek, ezért a különböző reformokat és innovációkat a leghatásosabb rajtuk keresztül megvalósítani. A tankönyvek képezik a társadalomtudományi oktatás „szívét”, ugyanis a tanmenet, illetve a tananyag elsődleges forrásai az általános és középiskolai társadalomtudományi tanárok részére. A leckék határozzák meg a tanmenetet és a tananyagot, mivel nincs országos tanterv, amely rögzítené az egységes követelményeket. A tankönyvek nagyon sok tanárnak tartalomismerettel is szolgálnak, különösen igaz ez a földrajzra, mert ezt a tárgyat a tanárok zöme sem tanulmányozta elmélyülten, azaz nem ilyen szakon végzett. Ezen kívül a tankönyvek a tanárokat ötletekkel is ellátják, hogy hogyan tanítsák a tananyagot.

Az USA-ban a tankönyveket kevés számú, profitorientált, magántulajdonban levő országos vállalat állítja elő. Jelenleg négy nagyobb kiadó foglalkozik a középiskolai társadalomtudományi tankönyvek kiadásával. A társadalomtudományi tankönyveket rendszerint szerzőcsoportok írják. A szerzőket, akiknek valamilyen speciális társadalomtudományi szaktudásuk van, többnyire egyetem vagy iskola alapon választják ki, de más sajátosságokat is figyelembe vesznek, pl. a nemi és etnikai egyensúlyra is tekintettel vannak a szerző-team összeállításakor.

A tankönyvkiválasztás folyamata szintén az USA oktatási rendszerének bonyolultságát illusztrálja. Ez minden szinten nagymértékben politikai természetű és igen különböző államoként és körzetenként egyaránt, sőt néhol egy körzeten belül is. Az államok szintjén: az államok vagy ellenőrzik a tankönyveket a tartalmuk szabályozása illetve a tankönyvalkalmazási ciklusok révén, vagy megengedik, hogy az iskolakörzetek olyan tankönyveket használjanak, amelyet akarnak. Az iskolakörzetek szintjén: ha az állam egyszer jóváhagyta az alkalmazható tankönyvek listáját, akkor az iskola és az iskolakörzeti bizottságok különböző kritériumok (pl. a tankönyv külső megjelenése, mennyire olvasmányos a szövege, mekkora a terjedelme a kedvelt és ismerős témáknak, milyen a tanárok személyes hozzáállása) alapján választják ki, hogy ténylegesen melyik könyvből tanuljanak a diákok. Ennél fogva a marketing sokkal fontosabb a tankönyvkiválasztás folyamatában (mivel a tanárok azt választják, amelyik illeszkedik az érdeklődésükhöz), mint az állami szabályozók vagy a szerzők személye. A tankönyvekben csak akkor lehet újítás, ha a tanárok készek az ilyen változásokat elfogadni. Gyakran a kiadók kénytelenek kisebb-nagyobb változtatásokat alkalmazni és kockáztatni azért, hogy a terméküket különlegessé és jobbá tegyék.

Az amerikai tankönyvek inkább követik mintsem vezetik az oktatási trendeket. Az 1982 és 1999 között kiadott középiskolai földrajztankönyvek különböző módszerekkel való vizsgálata során nyilvánvalóvá vált, hogy az új fogalmak nagyon lassan jelennek meg a tankönyvekben. Kb. egy évtizedbe telt, amíg azok az újítások, amelyeket az „1984-es útmutató a földrajz oktatás számára” c. reformcsomag tartalmazott, felbukkantak a tankönyvekben. A regionális földrajzi leckék szövege a mai napig is nagyon keveset változott. A fizikai földrajz mennyisége és szerkezete is változatlan maradt az idők során. Az „Országos Földrajzi Standard” által 1994-ben javasolt rendszerfogalmakat sem vezették még be, de abban az egy tankönyvben is, ahol arra

sor került, ott sincs összhang az 1994-es elvárások és azok tankönyvekben való megjelenése között. A mostani tankönyvek sokkal gazdagabbak vizuális szemléltető eszközökben, különösen térképekben, mint a régiek. Nagyobb hangsúly van a földrajzi tájékozódás fejlesztésén is, de a különbség, az elmaradás az országos elvárásoktól itt is megfigyelhető. Mindezeknek betudhatóan az amerikai diákok földrajzi ismeretei még a 12. évfolyam végén is csak nagyon felszínesek, amelyekért az oktatás és a tankönyvek egyaránt felelősek

Összegzés

Az elmúlt félévszázadban lezajlott három nagy oktatási reform közül a legutolsó, az 1989 utáni volt a legnagyobb hatással a hazai földrajztanításra és földrajztankönyvekre. Az utóbbiakat tekintve jelentős előrelépések történtek, mert megújultak tartalmukban, gazdagabb lett a kínálatuk, és különösen a technikai, formai kivitelezésükben tapasztalható látványos fejlődés, illetve „felzárkózás”, mivel a külföldi (svéd, japán) példák egyöntetűen arra utalnak, hogy a hazai földrajztanítás és földrajztankönyvek is igazodnak a nemzetközi tendenciákhoz. Ez folyamat azonban relatíve kedvezőtlen a földrajztanítás szempontjából, mert eltűnik a földrajz mint önálló tantárgy, kevesebb lesz az óraszám stb. Ugyanakkor a tankönyvek minőségének aspektusából mindenképp pozitívan értékelendő, hisz a jó tankönyv a tanulásra is kedvezően hat. S jó tankönyvekre a 21. században, az informatika korában is szükség lesz, ami valószínűleg újabb kihívások elé állítja majd nemcsak a (földrajz)tankönyvírást és a (földrajz)tankönyveket, hanem az egész (földrajz)oktatást.

KISS ÉVA

IRODALOM

- A Földrajztanítás Nemzetközi Chartája (1993) *Földrajzi Közlemények*, CXVII. 1.
- KISS É. (1994) A japán oktatási rendszer és a földrajzoktatás helyzete Japánban. *Földrajzi Közlemények*, CXVIII. 3–4.
- KISS É. (1995) A svéd iskolarendszer és a földrajztanítás. *Földrajzi Közlemények*, CXIX. 2.
- KORMÁNY & PROBÁLD & SZEGEDI (1993) Az IGU vizsgálata a 14 éves tanulók földrajzi ismereteiről: nemzetközi és hazai tanulságok. *Földrajzi Közlemények*, CXVII. 3. pp.
- PROBÁLD F. (1998) A földrajztanítás helyzete: visszapillantás, helyzetkép, kitekintés. *Földrajzi Közlemények*, CXXII. 1–2.